

E-ISSN 2645-9132

Kâtip Çelebi'ye Göre Mârifetullah

Hatice TOKSÖZ | ORCID: 0000-0002-0459-3152 | haticetoksoz@sdu.edu.tr

Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
İslam Felsefesi Anabilim Dalı, Isparta, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/04fjtte88>

Öz

Bu çalışmanın konusu, İslam düşünce geleneğinin önemli bir meselesi olan mârifetullah'tır. Çalışmada Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyılında yetişmiş önde gelen bilginlerinden biri olan Kâtip Çelebi'ye (ö. 1067/1657) göre mârifetullah meselesinin araştırılması amaçlanmıştır. Kâtip Çelebi, hem akîl ve dinî ilimlerde oldukça yetkin hem de döneminin bilim bilimsel gelişmelerinin farkında olan bir şahsiyettir. Düşünür, başta *Keşfü'z-zûnûn* olmak üzere çeşitli eserlerinde Tanrı'nın varlığı ve birliğinin ispatı, ilâhî sıfatlar ve benzeri konular hakkında telif edilmiş literatür hakkında mukayeseli bilgi vermektedir. Ayrıca Kâtip Çelebi'nin mârifetullah konusuna ilişkin İslam düşünce geleneğindeki literatürü değerlendirmekle birlikte, eklektik yorumlarıyla meseleye önemli katkılar sağladığı görülmektedir. Bu sebeple İslam metafizik düşüncesinin önemli bir tartışma meselesi olan isbât-ı vâcib ve mârifetullah konusuna dair Kâtip Çelebi'nin iddia, yorum ve katkılarının belirlenmesi İslam düşünce geleneğinin 17. yüzyıldaki gelişim ve sürekliliğinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Kâtip Çelebi, insanın fitrî olarak öğrenme arzusu bulunduğunu belirtmektedir. Ona göre insanda var olan bu öğrenme arzusu, onun aklıyla bilgi elde etmesine imkân vermektedir. İnsan kazandığı bilgilerle metafizik hakikatleri idrak edip en yüce mutluluğa (es-sa'âdetü'l-kusvâ) ulaşma yollarını öğrenebilmektedir. Böylece insan mârifetullah hakkında bilgi sahibi olma imkânı elde etmektedir. Kâtip Çelebi'ye göre mârifetullah, bir insanın ulaşabileceği en yüksek bilgi seviyesidir. Düşünür, insanın bu en yüksek bilgi seviyesine ancak metafizik ilmini öğrenmesiyle mümkün olduğunu belirtmektedir. Çünkü metafizik ilmi, hem Tanrı, O'nun varlığı ve birliği, ilâhî sıfatlar ve ilâhî fiillerin bilgisinin nasıl kazanılabileceği hem de insanın

gayesi olan ebedi mutluluk ve bu mutluluğa nasıl ulaşılabileceği hakkında bilgi vermektedir. Çelebi, İslam düşünce geleneğinde, bilhassa müteahhir dönemde hakkında müstakil risalelerin telif edilmek suretiyle kozmopolit bir kelam-felsefe meselesi haline dönüşmüş olan mârifetullah'a ulaştıran iki farklı yöntem ortaya konulduğunu ifade etmiştir. Bu yöntemlerden biri nazar ve istidlâl; diğeri keşf ve müşahededir. Ona göre her ne kadar iki yol birbirinden farklı gibi görünse de her iki yol da aynı hakikate ulaştırmaktadır. Çünkü bu yollardan birinden hareket edilerek diğere ulaşabilme imkânı söz konusudur. Görünüşte birbirinden farklıymış gibi olan her iki yolun yolcusu da tıpkı iki denizin birleştiği bir yer gibi, aynı hakikate ulaşabilmektedir. Dolayısıyla Kâtip Çelebi, her iki yolun birbirini tamamladığını düşünmekte ve her iki yöntemin birlikte kullanılması suretiyle insanın Tanrı'yı tanyabileceğini belirtmektedir. Bu bağlamda çalışmada Kâtip Çelebi'nin zikrettiği mârifetullah'a ulaştıran iki yönteme ilişkin yorum, katkı ve eleştirileri detaylı bir şekilde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler

İslam Felsefesi, Mârifetullah, Kâtip Çelebi, Akıl, Din, İstidlâl.

Atıf Bilgisi

Toksöz, Hatice. "Kâtip Çelebi'ye Göre Mârifetullah". *ULUM Dinî Tetkikler Dergisi* 6/1 (Temmuz 2023), 105-131.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1312577>

Geliş Tarihi	10.06.2023
Kabul Tarihi	29.07.2023
Yayın Tarihi	31.07.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme Bu makale, "Âlemden Allah'a: Kâtip Çelebi'ye Göre Mârifetullah" (Uluslararası Kâtip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, ed. Turan Gökçe vd., İzmir 2017, 103-116) başlığıyla Uluslararası Kâtip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	ulumdergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Mā'rifatullah According to Kātib Chelebi

Hatice TOKSÖZ | ORCID: 0000-0002-0459-3152 | haticetoksoz@sdu.edu.tr

Süleyman Demirel University, Faculty of Divinity
Department of Islamic Philosophy, Isparta, Turkey

ROR ID: <https://ror.org/04fjtte88>

Abstract

The subject of this study is mā'rifatullah, which is an important issue in the tradition of Islamic thought. In this study, it is aimed to investigate the issue of mā'rifatullah according to Kātib Chelebi (d. 1067/1657), one of the leading scholars of the Ottoman Empire who grew up in the 17th century. Kātib Chelebi, is a person who is both highly competent in rational and religious sciences and aware of the scientific developments of his period. The philosopher gives comparative information about the literature on the proof of the existence and unity of God, divine attributes and similar subjects in his various works, especially in *Kaṣf al-zunun*. In addition, it is seen that Kātib Chelebi has made important contributions to the issue with eclectic comments, while evaluating the literature in the tradition of Islamic thought on the subject of mā'rifatullah. For this reason, the determination of Kātib Chelebi's claims, comments and contributions on the issue of ithbāt al-wājib and mā'rifatullah, which is an important discussion issue in Islamic metaphysical thought, is very important in terms of understanding the development and continuity of the tradition of Islamic thought in the 17th century. Kātib Chelebi states that man has an innate desire to learn. According to him, this desire to learn, which exists in human beings, allows him to obtain information with his mind. With the knowledge gained, man can comprehend metaphysical truths and learn the ways to reach the highest happiness (es-sa'ādetu'l-kusvâ). Thus, people can have information about mā'rifatullah. According to Kātib Chelebi, mā'rifatullah is the highest level of knowledge a person can attain. The thinker states that this highest level of knowledge is possible only by learning the science of metaphysics. Because the science of metaphysics provides information about both God, His existence and unity, how to gain knowledge of divine attributes and divine actions, and how to attain eternal happiness, which is the goal of man. Chelebi stated that in the tradition of Islamic

thought, especially in the later period, there were two different methods that lead to mā'rifatullah which has turned into a cosmopolitan theological-philosophy issue by compiling individual treatises. one of these methods is reasoning and istidlāl; the other is unveiling and observation. According to him, although the two paths seem different from each other, both paths lead to the same truth. Because it is possible to reach the other by moving from one of these ways. The travelers of both roads, which seem to be different from each other, can reach the same truth, just like a place where two seas meet. Therefore, Kātib Chelebi thinks that both ways complement each other and states that by using both methods together, man can get to know God. In this context, in this study, the comments, contributions and criticisms of Kātib Chelebi's two methods that lead to mā'rifatullah will be examined in detail.

Keywords

Islamic Philosophy, Mā'rifatullah, Kātib Chelebi, Reason, Religion, Argumentation.

Citation

Toksöz, Hatice. "Mā'rifatullah According to Kātib Chelebi". *ULUM Journal of Religious Inquiries* 6/1 (July 2023), 105-131.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1312577>

Date of Submission	10.06.2023
Date of Acceptance	29.07.2023
Date of Publication	31.07.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External This article is a revised and expanded version of the paper presented at the International Kātib Chelebi Research Symposium with the title "From the World to God: Mārifetullah According to Kātib Chelebi" (<i>Proceedings of the International Kātib Chelebi Research Symposium</i> , ed. Turan Gökçe et al., Izmir 2017, 103-116) is a revised and expanded version of the paper presented at the International Kātib Chelebi Studies Symposium.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	ulumdergisi@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyılında yetişmiş önde gelen bilginlerinden biridir. O, her ne kadar klasik medrese eğitimi almamış olsa da aklî ve dinî birçok ilme vâkıftır. Ayrıca döneminde Batı dünyasındaki bilimsel gelişmelerin farkına varmış olan Kâtip Çelebi, içinde bulunduğu İslâm bilim geleneğini canlandırma yönünde bir gayret göstermiştir. Nitekim onun bu gayreti *Keşfü'z-zunûn* adlı eserinde görülmektedir. Zira mezkûr eserinde hem aklî ve dinî ilimlerde ne kadar yetkin olduğu hem de İslâm bilim ve düşünce mirasını sergileme çabası göze çarpmaktadır. Hatta düşünürün *Keşfü'z-zunûn* adlı telifinden yaşadığı döneme kadar yazılmış pek çok tarih ve biyografi eserini incelediği anlaşılmaktadır.

İslam düşünce geleneğinde metafizik ilminin meseleleri arasında Tanrı'nın varlığı ve birliğinin ispatına ilişkin deliller, ilâhî sıfatlar ve Tanrı-âlem ilişkisi gibi problemler tartışılmıştır. Bununla birlikte İslam düşüncesinin müteahhir döneminde ise özellikle 13. yüzyıldan itibaren zikredilen meselelerin incelendiği müstakil risalelerin yazıldığı görülmektedir. Nitekim Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*'da Tanrı'nın varlığı ve birliğinin ispatına dair deliller, ilâhî sıfatlar gibi konuları muhtevi risaleler hakkında bilgi vermekte ve bu türde zengin bir literatürün varlığına dikkat çekmektedir.¹ Kâtip Çelebi'nin hakkında bilgi verdiği literatürün öne çıkan metinleri, Celâleddin Devvânî'nin (ö. 908/1502) *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'kadîme* ve *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-cedîde*² başlıklı eserleridir. Zira Kâtip Çelebi'nin de *Keşfü'z-zunûn*'da bahsettiği gibi, Devvânî'nin mezkûr eserlerinin muhtevasında tartışma konuları, hem farklı yüzyıllarda risalelerinin üzerine yazılan çok sayıda şerh ve hâşiyelerde hem de Osmanlı düşüncesinin önde gelen

¹ İslâm düşünce geleneğinde isbât-ı vâcib meselesine hasredilen literatür ile ilgili bilgi için bk. Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelâmcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.), 113 vd.; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, çev. Rüştü Balcı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 2/688-689.

² Celâleddin ed-Devvânî, *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-cedîde -Seb'u Resâil* içinde-, nşr. Ahmed Tevîserkânî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub, 2002), 117-170 ; a. mlf., *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme -Seb'u Resâil* içinde-, nşr. Ahmed Tevîserkânî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub, 2002), 69-113.

bilginlerinin telif ettikleri eserlerde yer almaktadır.³ Dolayısıyla başta Devvânî olmak üzere pek çok İslam düşünürünün yorumlarıyla tartışmanın gelişmesine katkı yaptığı mârifetullah konusunda Kâtip Çelebi de hem literatür hakkında bilgi vermek hem de mukayeseli birtakım yorumlar yapmak suretiyle önemli katkı sağlamaktadır.

Tanrı'nın varlığı ve birliğine dair düşünce tarihinde kozmolojik, teleolojik ve ontolojik delil gibi, birçok ispat yöntemi ileri sürülmüştür. İslam entelektüel geleneğinde de kelamcılarının hudûs ve filozofların ise imkân delili ön plana çıkmaktadır.⁴ Bu çalışmada ise İslâm düşünürlerince “Allah'ı tanımak” olarak ifade edilen mârifetullah'ın imkânı meselesinin incelenmesi amaçlanmış ve özellikle de Kâtip Çelebi'nin meseleye yaklaşımının belirlenmesi hedeflenmiştir. Belirlenen amaç doğrultusunda Kâtip Çelebi'nin mârifetullah, yani Allah'ı tanımaya ilişkin değerlendirme ve yorumları İslam düşünürlerinin görüşleriyle mukayeseli incelenecektir.

1. İnsanın Öğrenme Arzusu ve Mârifetullah

Düşünce tarihinin öncü filozofu Aristoteles'in (ö. M.Ö. 322) *Metafizik* adlı eserine “Bütün insanlar doğal olarak bilmeyi arzular.”⁵ cümlesiyle başlaması oldukça dikkat çekicidir. Kâtip Çelebi de İslam düşüncesinde ortaya konulan bilimler ve literatür hakkında geniş bir bilgi birikimi serimlediği *Keşfü'z-zunûn*'un “Giriş”inde bilginin insan için doğal olmasına ve insanın bu bilgiye muhtaç oluşuna dikkat çekerek, bu durumun, yani öğrenme arzusunun insan tabiatındaki varlığını dile getirir. Hatta o, insanın hayvanlardan ayrıldığı hususun öğrenme arzusu ve düşünmesi olduğunu ifade etmektedir.⁶ Zira Kâtip Çelebi'ye göre insan, diğer varlıklardan farklı olarak bilgi elde eder, elde ettiği bilgiler üzerinde düşünür ve aklî idrakini gerçekleştirir, nihayetinde de küllî bilgileri anlar. Nitekim aklıyla kazandığı bilgiler aracılığıyla

³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/688-689; Hatice Toksöz, “Osmanlı İlim Geleneğinde İsbât-ı Vâcib Risaleleri”, *Osmanlı'da İlm-i Kelam*, ed. Osman Demir vd., (İstanbul: İSAR Yayınları, 2022), 141-142.

⁴ Recep Alpyağılı, *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar 1* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 249 vd.

⁵ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1996), 980^a.

⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/30, 49.

insan, bir taraftan kendisi için sosyal/medenî bir hayat kurarken, diğer taraftan da metafizik hakikatleri idrak etmekte ve hakiki mutluluğa ulaşmanın yollarını öğrenebilmektedir.⁷

Kâtip Çelebi, insanın yaratılışı itibariyle bilmediği şeyleri öğrenmeyi arzulama niteliğine dikkat çekmektedir. Ona göre insan, bu öğrenme arzusu vasıtasıyla tabiatında var olan teorik ve pratik güçleri yetkin hale getirebilme ve var olanların hakikatinin bilgisini elde etme çabası göstermektedir. Düşünür, *Keşfü'z-zunûn*'da felsefeyi/hikmeti “varlıkların gerçeklerinin insanın gücü oranında araştırıldığı bir ilim”⁸ şeklinde tanımlamaktadır. Bu ilmin konusunun varlıklarda ve zihinlerde var olan şeyler olduğunu dile getirmektedir.⁹

İslam düşüncesinin önde gelen filozofu İbn Sînâ (ö. 428/1037) öğrenme sürecini “bilinen bir şeyden hareketle bilinmeyene ulaşma”¹⁰ olarak tarif etmektedir. Benzer şekilde Kâtip Çelebi de insanın öğrenmesinin bilinen şeylerden hareketle bilinmeyenin bilgisini elde etme olarak gerçekleştiği düşüncesindedir. Zira Çelebi, bilginin zihinde düşünmek ve tasdik etmekten ibaret olduğunu ifade etmektedir. Bu noktada Kâtip Çelebi, zihinde düşünmek ve tasdik etmek şeklinde elde edilen bilginin bazen kesin bilgiyi bazen de iknâî bilgiyi ortaya çıkarabileceğini belirtmektedir. Çünkü ona göre kesin bilgi, sonuçlara kıyas edilen öncüllerle ortaya çıkabilir.¹¹

Düşünür Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fî ihtiyâri'l-ehakk*'ta ise insan bilgisinin konusunun mutlak bilinmeyen (meçhul) olduğunu dile getirir. Ona göre bu mutlak bilinmeyen (meçhul) ister var olan (mevcûd) isterse de yok (ma'dum) olan olsun fark etmez. Bu bağlamda Çelebi, insan zihninin mutlak bilinmeyene yönelmediği, bilinenlerden hareketle bilinmeyene ulaşmaya çalıştığını belirtir. Kâtip Çelebi'ye göre var olan (mevcûd) şayet maddeden mücerred varlık olursa metafizik ilminin

⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/30.

⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/564.

⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/564.

¹⁰ İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ: II. Analitikler (Burhan)*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 22 vd.

¹¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/49.

araştırma alanına girer. Nitekim Çelebi, ismi mezkûr eserinde felsefî/aklî ilimleri İbn Sînâ'nın tasnifi gibi, nazarî ve amelî şeklinde, nazarî ilimleri ilm-i ilâhî (metafizik), ilm-i riyâzî (matematik) ve ilm-i tabîî olarak tasnif etmektedir.¹² Yine Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* adlı eserinde insanın yetkinleşmesinin bu ilimler yoluyla elde edebileceği eşyanın hakikatini bilmesiyle mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Çünkü ona göre insan, hakiki mutluluğa ancak bilgileri elde edip, erdemleri kazandığı ve kötü huylardan uzaklaştığı sürece ulaşabilir. Bu noktada Kâtib Çelebi'nin İbn Sînâ'nın nazarî felsefe/hikmetin amacı bilmek suretiyle nefsin yetkinleşmesi, amelî felsefe/hikmetin amacı da yapılacak şeyleri bilmek ve yapmak yoluyla nefsin yetkinleşmesi şeklinde ortaya koyduğu düşüncüyü referans aldığı görülmektedir.¹³ Esasen Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* adlı eserinde zamanına kadar İslam düşünce geleneğinin farklı ekollerine mensup düşünürler tarafından ortaya konulmuş ilim anlayışını sistematik ve eklektik bir yaklaşımla analiz etmiştir.¹⁴ Çelebi'nin ilim geleneği analizinde dikkat çeken önemli bir husus, İslam entelektüel geleneğinin önde gelen düşünürlerinin mârifetullah'a ilişkin görüşlerine dair yorumlarıdır. Zira Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*'da ilimler ve onların birbiriyle ilişkisine değinirken aynı zamanda metafizik ilminin konusu ve amacı en üstün olan ilim şeklinde tarif etmekte ve bu bağlamda metafizik ilminin zorunlu oluşunu vurgulamaktadır. Çünkü ona göre metafizik ilmi, Tanrı'nın, O'nun varlığı ve birliğinin, ilâhî sıfatların ve ilâhî fiillerin bilgisinin nasıl elde edilebileceğini anlatmakta ve aynı zamanda insanın gayesi olan ebedi mutluluk hakkında bilgi vermektedir.¹⁵ Kısaca Kâtib Çelebi, insanın metafizik ilmi ile birlikte mârifetullah hakkında da bilgi elde etme imkânı bulunduğunu düşünmektedir.

2. Mârifetullah'ın İmkânı

Kâtib Çelebi, insanın ilim öğrenme amacının mârifetullah, yani Allah'ı tanımak olduğunu dile getirmektedir. Esasen İslam düşünce geleneğinde insanın asıl

¹² Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fi İhtiyârî'l-Ehakk*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2008), 147.

¹³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/48. Krş. İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Mantığa Giriş*, çev. Ömer Türker, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2006), 5.

¹⁴ Ali Kürşat Turgut, *İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi Geleneği* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2022), 118.

¹⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/26.

amacının mutluluğu (es-saâde) kazanmak olduğu ifade edilmektedir. Benzer şekilde insanın hakiki mutluluğu (es-sa'âdetü'l-kusvâ) amaçladığını söyleyen Kâtip Çelebi'ye göre de insan, gaye edindiği bu mutluluğun en yüce derecesine ulaşmayı, yani Yüce Yaratıcı'yı tanımayı hedeflemektedir. Bu bağlamda Kâtip Çelebi'nin düşüncesinde en yüce mutluluğun Yüce Yaratıcı'yı tanımak olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ İnsanın gerçek mutluluğa (es-sa'âdetü'l-kusvâ) ulaşabilmesi ise ancak hakiki bilgiyi elde etmesi ve bu bilgi doğrultusunda ahlâkî yetkinliğini kazanması ile mümkündür. Nitekim İbn Sînâ, insan nefsinin yetkinleşmesinin bilgi ve güzel (fazilet/erdem) davranış ile mümkün olduğunu söylemektedir. Bu çerçevede filozof, amacı “insanın bilme gücü ölçüsünde bütün şeylerin hakikatlerine vakıf olması” şeklinde tarif ettiği felsefeyi nazarî ve amelî olarak iki kısma ayırmakta ve nazarî felsefenin amacını, sadece bilme ile insanî nefsin yetkinleşmesi; amelî felsefenin gayesini de hem bilme hem de yapma ile nefsin yetkinleşmesi olduğunu belirtmektedir.¹⁷ Dolayısıyla İbn Sînâ, nazarî felsefede amacın gerçeği (hakk) bilme, amelî felsefede de iyinin bilgisine sahip olma ve o bilgi doğrultusunda fiil gerçekleştirme olduğunu dile getirmektedir.¹⁸

Düşünür Kâtip Çelebi ise insanın yetkinleşmesini, eşyanın hakikatine vâkıf olması, Tanrı'yı, O'nun kitabını ve peygamberinin sünnetini bilmesiyle gerçekleşebileceğini belirtmiştir. Bu noktada düşünür, insanın bütün bu bilgileri elde edebilmesi için onlarla ilgili ilimleri öğrenmesinin zorunluluğuna dikkat çekmektedir.¹⁹ Nitekim bu durumu *el-îlhâmü'l-mukaddes mine'l-fezyi'l-akdes* adlı eserinde anlatmaktadır. Kâtip Çelebi, mezkûr eserinde mârifetullah'a ulaşmak için astronomi (hey'et) ve anatomi (teşrîh) ilimlerinin bilinmesi gerektiği düşüncesindedir. Çünkü astronomi ve anatomi ilimlerini bilmeyen kimsenin Tanrı'yı bilmekten aciz kalması söz konusudur.²⁰ Esasen Kâtip Çelebi'nin mârifetullah'a ilişkin bu iddiası ondan önce yaşamış olan Devvânî'de de

¹⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/49, 2/565-566.

¹⁷ İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Mantığa Giriş*, 5.

¹⁸ İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Mantığa Giriş*, 7.

¹⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/53.

²⁰ Bedi N. Şehsuvaroğlu (ed.), *Kâtip Çelebi (Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985), 151.

görülmektedir. Nitekim Devvânî, *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-cedîde* adlı eserinde Zorunlu Varlık olan Tanrı'nın cehalete benzemeyen en mükemmel bir ilme sahip olduğunu ve O'nun kudretinin de acziyetin bulaşmadığı en kâmil bir kudret ile nitelendirildiği belirtmektedir. Âlemi Tanrı'nın sanatı şeklinde ifade eden düşünüre göre Zorunlu Varlık'ın sanatı akılların bir nebze dahi anlamakta zorlandığı en ince hikmetleri kapsamaktadır. Bu çerçevede Devvânî, en ince hikmetleri kapsayan bu eşsiz sanatı, ancak astronomi ve anatomi ilimleri ile meşgul olan kimsenin anlayabileceğini ifade etmektedir. Zira bu ilimlerle meşgul olan insanın âlemde ve insan organizmasındaki harikulade mükemmelliği gördüğünde bu eşsiz düzene hayran kalmaması imkânsız olacaktır.²¹

Kâtib Çelebi, insanın bilgi alanının bütün var olanlar, yani Tanrı ve O'nun dışındaki yaratılmış varlıklar olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda o, insan için en yüksek bilgi mertebesinin mârifetullah olduğunu vurgulamaktadır. Zira Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hakk*, *Keşfü'z-zunûn*, *Süllemü'l-vüsûl* gibi eserlerinde insanın en yüce mutluluğa ulaşmasının var olanlar ve özellikle de mârifetullah hakkında bilgi elde etmesiyle mümkün olabileceğini dile getirmektedir. Bu çerçevede düşünür, mârifetullah'a iki yolla ulaşıldığını belirtmektedir. Söz konusu bu iki yöntem ise metafizik ilminin elde edilmesinde de kullanılan yollardır. Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*'un "İlm-i ilâhî" maddesinde daha önce İbn Sînâ'nın dile getirdiği gibi, metafizik ilminin konusuna değinir. Ona göre bir ilim olarak metafizik, var olanları var olmaları itibarıyla inceler. Bu açıdan o, metafizik ilminin konusunu var olan (mevcûd), amacını da en yüce mutluluğa (es-sa'âdetü'l-kusvâ) ulaşmak için doğru bilgiyi elde etmek şeklinde ifade eder.²² Metafizik ilminin tanımı, konusu ve amacını

²¹ Devvânî, *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-cedîde*, 167. Devvânî'nin *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-cedîde* adlı eserine şerh yazan Hüseyin Erdebîlî (ö. 950/1543), onun ilâhî hikmet konusundaki görüşlerini eleştirir. Zira Erdebîlî'ye göre Tanrı'nın hikmetinin O'nun ilim ve kudret sıfatı ile ilişkilendirilmesi ve ilim sıfatının da mümkün varlık olan insanın ilmi ile mukayese edilmesi doğru değildir. Bu çerçevede Erdebîlî, Tanrı'nın ilmi ve kudretinin sonsuz olduğu ve sonsuz olanın sonlu olana nispetinin de mümkün olmadığı düşüncesindedir. Hüseyin Erdebîlî, *Şerh-i Risâle Cedid fi İsbâti'l-vâcib* (Kütahya: Vahit Paşa, 261), 62^b.

²² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/174. Krş. İbn Sînâ, *Metafizik*, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 2/3-4.

Taşköprîzâde'nin *Miftâhu's-sa'âde*²³ adlı eserine de atıf yaparak açıklayan Kâtip Çelebi, İbnü'l-Ekfânî'nin *İrşâdu'l-kâsîd* adlı eserine referansla da metafizik ilminin ilimler tasnifindeki yerine ve bu ilmin alt bölümlerine değinir. Buna göre metafizik ilmi, rubûbiyeti kuşattığından dolayı ilm-i ilâhî; varlıktaki küllîleri kuşatması sebebiyle ilm-i küllî; madde ve maddî şeylerin ötesini inceleme imkânı vermesi sebebiyle de mâ ba'de't-tabîa olarak adlandırılmıştır. Kâtip Çelebi'nin zikrettiği üzere İbnü'l-Ekfânî, metafizik ilminin beş bölümü olduğunu ifade etmektedir. Bu beş bölüm; (i) varlık, mahiyet, birlik, çokluk, zorunlu, mümkün, kıdem, hudûs, illet-malûl gibi genel kavramlar (umûr-ı âimme), (ii) ilimlerin ilkeleri, (iii) Tanrı'nın varlığının ve birliğinin ispatına ilişkin deliller, ilâhî sıfatlar, (iv) akıllar, nefisler, melekler, cinler ve şeytanlar gibi mücerred varlıkların ispatı ve onların hakikati, (v) insanî nefsin ölümden sonraki durumu hakkındadır.²⁴ Dolayısıyla Kâtip Çelebi, kendinden önceki düşünörlere referansla metafizik ilminin alt başlıklarından birinin, muhtemelen en önemlisinin Tanrı'nın varlığı ve zorunluluğunu incelemek ve ispat etmek olduğunu dile getirmektedir.

Düşünür Çelebi, metafizik ilminin öğrenilmesinin insan için zorunlu bir ihtiyaç olduğundan söz etmekte ve bu ihtiyaç sebebiyle de bu ilimde farklı yolların varlığına dikkat çekmektedir. Nitekim o, metafizik ilmini araştırma ve inceleme ile anlamak isteyenlerin araştırmacı hakîmler olduğunu söylemektedir. Zira metafizik ilmi hususunda otorite kabul edilen Aristoteles ve İbn Sînâ'ya referansla; (i) kesin delillerin olduğu nazar ve istidlâl; (ii) ruhun temizlenmesi yöntemiyle kazanılan keşif ve müşahede şeklinde metafizik ilmüne dair iki yol bulunduğunu ifade etmektedir.²⁵ Zira ona göre mârifetullah'a ancak bu iki yöntemle ulaşılabilir. Bu iki yöntemden birinden, akıl yürütme ya da teorik bilim yolu (tarîkatü'l-istidlâl), ikincisinden de manevî keşif ya da mistik tecrübe (tarîkatü'l-müşâhede) şeklinde bahsedilmektedir. Nitekim Çelebi, hakikatin elde edilmesi hususunda bu iki yolun dışında herhangi bir

²³ Taşköprîzâde, *Miftâhu's-sa'âde ve Misbâhu's-siyâde fî mevzû'ati'l-ulûm*, nşr. K. Kâmil Bekrî-A. Ebunnûr (Kahire: y.y., 1968), 1/313-320.

²⁴ Cahid Şenel, "İbnü'l-Ekfânî'nin İrşâdu'l-kâsîd'da ilimler Sınıflaması", *İlimleri Sınıflamak İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 211; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/174.

²⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/174.

yöntemin olmadığı düşüncesindedir. Esasen bu iki yol her ne kadar farklı gibi görünmüş olsa da onlardan birinden hareket edilerek diğerine ulaşabilme imkânı vardır. Zira her iki yolun yolcusu da neticede iki denizin birleştiği bir yer gibi aynı hakikate ulaşabilmektedir.²⁶

Kâtip Çelebi'nin zikretmiş olduğu mârifetullah'a veya hakikate ulaştırılan bu iki yöntem müteahhir dönemde birçok düşünür tarafından dile getirilen bir husustur. Nitekim müteahhir dönemin önde gelen düşünürü Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), *el-Metâlibü'l-Âliyye* adlı eserinde mârifetullah'a giden iki yolu detaylı bir şekilde anlatır. Bu yollardan biri, düşünme ve akıl yürütme taraftarlarının (ashâbü'n-nazar ve'l-istidlâl) yolu; diğeri ise riyâzet ve mücâhede taraftarlarının (ashâbü'r-riyâze ve'l-mücâhede) yoludur.²⁷ Râzî, nazar ve istidlâl yolunun metafizikçi filozoflara ait olduğunu ifade eder. Nitekim ona göre bu yol, zâtî gereği zorunlu varlığın ispatını içermektedir. İkinci yolun ise riyâzet taraftarlarının yöntemi olduğunu söyleyen Râzî, birinci yola nazaran bu yolu daha çok ilgi çekici, zevkli, güçlü, sağlam ve baskın şeklinde nitelendirir. Ona göre bu yolu benimseyen insan, kalbini tam manasıyla Tanrı'yı anmakla meşgul eder, O'nun dışında her şeyi kalbinden çıkarır ve bunun neticesinde de yüce nurları ve ilâhi sırları elde etme imkânına ulaşır.²⁸ Kâtip Çelebi ise mârifetullah'a ulaşma imkânı olan yöntemlerden biri olan nazar ve istidlâl yolunu tercih edenlerin kelim düşünürleri ve Meşşâî filozoflar olduğunu dile getirir. Burada Çelebi, kelim düşünürleri ile Meşşâî filozoflar arasındaki farkın kelamcılarının peygamberlerin şeriatlerinden birini takip etmesi olduğunu söylemektedir. İkinci yöntemi benimseyenlerin de nefis terbiyesi yaparak mârifetullah'a ulaşan tasavvufçular ve İshrâkî filozoflar olduğunu ifade eder. Bu yöntemi benimseyenlerden tasavvufçular şeriatin hükümlerine riayet ederlerken, İshrâkî filozofların riayet etmedikleri görülmektedir.²⁹ Esasen yukarıda ifade edildiği üzere,

²⁶ Bilal Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2009), 310; a. mlf., "XVII. Yüzyılda Bir İshrâkî: Kâtip Çelebi'nin Bilim Anlayışı", *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtip Çelebi*, ed. Bekir Karlığa-Mustafa Kaçar (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009), 265.

²⁷ Fahreddin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-Âliyye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Beirut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1987), 1/53.

²⁸ Fahreddin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-Âliyye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, 1/53-54.

²⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/565-566; Kâtip Çelebi'nin yer verdiği mezkûr taksim ondan önce Allâme Hafîd'in (ö. 916/1510) *Mecmû'atü'l-Hafîd* (İstanbul: Süleymaniye, Esad Efendi, 3747) adlı eserinde

Râzî'de olduğu gibi Kâtip Çelebi'nin sözlerinden de ikinci yolu, yani “zevk-i hikmet” olarak adlandırdığı riyâzet ve mücâhede yöntemini benimsemiş gibi görünmektedir. Ancak Çelebi'nin ifadelerinden Meşşâî düşünürlerin ve tasavvufçuların yöntemini birleştiren Sühreverdî'nin yöntemini daha uygun bulduğu fikri de anlaşılmaktadır.³⁰

Düşünür Çelebi, zikretmiş olduğu her iki yolun da iki farklı ekol tarafından benimsendiğini belirtmektedir. Bu çerçevede o, nazar ve istidlâl yöntemiyle mârifetullah'a ulaşmada esas olan nazarî aklın dört aşamasının geçilerek en üst mertebesine ulaşılmasının önemine dikkat çekmektedir. Esasen Kâtip Çelebi, burada nazar ve istidlâl yolunu benimseyen Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ'nın ifade ettiği nazarî aklın derecelerinden olan en üst mertebeden söz etmektedir. Zira nazarî aklın en üst derecesi olan müstefâd akıl aşaması insanî bilginin en üst seviyesi kabul edilmektedir. Kâtip Çelebi'nin zikrettiği üzere, İbn Sînâ, aklın dört aşamasını şu şekilde sıralamaktadır; (i) heyûlânî akıl (el-aklu'l-heyûlânî), (ii) fiil halindeki akıl (el-akl bi'l-fi'l), (iii) meleke halindeki akıl (el-akl bi'l-meleke) ve (iv) kazanılmış akıldır (el-aklu'l-müstefâd). Filozofun sıralamış olduğu bu akıl aşamalarından en üst mertebe insanî bilginin de en üst seviyesi olan müstefâd (kazanılmış) akıl aşamasıdır.³¹ Hem İbn Sînâ hem Kâtip Çelebi müstefâd akıl derecesine ulaşan insan için hiçbir şeyin gizli kalmadığı düşüncesindedirler. Ancak Çelebi, isim zikretmeksizin İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât* adlı metnindeki düşüncesine referansla, müstefâd akıl derecesine bütün insanların değil, bazı insanların ulaşabildiğini ifade etmektedir. Nitekim Kâtip Çelebi'ye göre çoğunlukla insanlar bu bilgi düzeyine ulaşma ve ahirette mutluluğu kazanabilme imkânına sahiptir. Ancak o, bazı insanların da beden ve bedenini ilineklelerinden soyutlanarak bu bilgi düzeyine ulaştığını ve henüz dünyada iken gerçek mutluluğu elde etme imkânına sahip

geçmektedir. Bk. İlhan Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 494. Ayrıca konuyla ilgili Kâtip Çelebi'nin eserinde yer verilen metin Sadreddinzâde Şîrvânî'nin *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye el-Ahmedhâniyye*'de geçmektedir. Bk. Sadreddinzâde Şîrvânî, *el-Fevâidü'l-hâkâniyye* (İstanbul: Süleymaniye, Nuruosmaniye, 4132), 77^b-78^b.

³⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/174.

³¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/566. Krş. Şîrvânî, *el-Fevâidü'l-hâkâniyye*, 77^b-78^a; krş. İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Nefs*, çev. Mehmet Zahit Tiryaki (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2021), 430-433; a. mlf., *Risâle fi'l-Hudûd -Tis'u Resâil* içinde-, nşr. Emin Hindiyiye (Mısır: Matbaatü Hindiyiye, 1908), 79-80.

olduğunu düşünmektedir.³² Diğer taraftan Kâtib Çelebi, ikinci yöntemi, yani nefis terbiyesi yolunu benimseyen kimselerin ise pratik/amelî bakımdan yetkinleşen ve aşağıdaki dört aşamayı geçener olduğunu belirtmektedir. Düşünürün zikrettiği bu dört derece ise şudur:

Bu derecelerin ilki (i), dış görünüşünü ilahî buyruk ve şeriat hükümleriyle fiillerini gerçekleştirerek düzeltmek; ikincisi (ii) insanın iç dünyasını rezilet kabul edilen huylardan, yani kötü huylardan arındırarak düzeltilmesi; üçüncüsü (iii) şüphe ve evham gibi birtakım kusurlardan uzak durarak nefsin yüce suretlerle donatılmasıdır; dördüncüsü (iv) ise daimi bir şekilde bütün noksan sıfatlardan uzak ve yüce, mutlak yetkin olan Tanrı'yı düşünmektir.³³

Kâtib Çelebi, keşfî yolu benimseyenlerin aşamalarından olan amelî kuvvetin üçüncü derecesinin, nazar yöntemini benimseyenlerin, yani nazarî aklın dördüncü derecesi olan müstefâd akıl aşamasına denk olduğunu ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle amelî yetkinleşmenin üçüncü derecesinde, tıpkı nazarî aklın dördüncü derecesi gibi, insan nefsinde bilinenler tamamen görünür bir haldedir. Bununla birlikte her ne kadar amelî yetkinleşmenin üçüncü mertebesinde müşahede edilen ile nazarî aklın dördüncü derecesinde akledilen bilinmesi bakımından eşit gibi olsa da bu idrak edilen suretler iki noktada birbirinden ayrılır. Bu iki noktadan ilki, müstefâd akıl tarafından idrak edilen suretlerin en doğru bilgi kabul edilmesine rağmen, yine de şüpheden uzak olmamasıdır. Çünkü vehim, akıl ile araştırmaya egemen olmaktadır. Ayrıca Kâtib Çelebi'ye göre duyu güçleri aklî güce hizmet etmektedir. Bu bağlamda Çelebi, müstefâd aklın hüküm verdiği bir şey hakkında

³² İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*'ta ârif olarak nitelendirdiği insanlardan söz etmektedir. Filozofa göre bu insanlar bedenini arzularından sıyrılarak, metafizik âleme yönelmişlerdir. Bu noktada İbn Sînâ bu kimselerin yapmış oldukları fiilleri sebebiyle kutsal varlık ve en yüce mutluluğa ulaştığını ve bu neticesinde de insanî olarak ulaşılabilecek en yüce yetkinlik derecesini idrak etme imkânı elde ettiklerini belirtmektedir. Kâtib Çelebi'nin de işaret ettiği gibi İbn Sînâ, bu yüksek hazza ulaşan nefislerin bedenden kaynaklanan süflî çağrılara uymadıklarını ve metafizik âlem ile meşgul olduklarını söylemektedir. Dolayısıyla filozof, bu niteliğe sahip kişilerin daha dünyada yaşarken, zikredilen manevî hazdan pay almalarının mümkün olduğunu ifade etmektedir. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler (el-İşârât vet-Tenbîhât)*, çev. Ali Durusoy vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 176 vd.; Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, 372-373.

³³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/566. Krş. Şîrvânî, *el-Fevâidü'l-hâkâniyye*, 78^a.

duyusal güçlerin yol açtığı vehime karşı çıkamadığını belirtmektedir. Kâtip Çelebi, ikinci noktayı ayna meteforu ile şu şekilde izah etmektedir: Amelî gücün üçüncü derecesinde ortaya çıkan nefsin durumu kötü huylardan arınmış, tamamen bulanıklıklardan ve kirli alâkalardan uzak bir şekilde berrak ve parlaktır. Nefsin bu berrak ve parlak halini bir aynaya benzeten Kâtip Çelebi, nefsin bir ayna gibi, birçok sureti almaya hazır olduğunu ve hakikatleri idrak edebilir bir hale geldiğini ifade etmektedir. Burada ayna, parlatılmıştır ve parlatıldığından dolayı da karşısında bulunan eşyalar içinde buluyor gibidir. Dolayısıyla ayna içinde birçok suret bulunan bir nesneye benzer niteliktedir. Nasıl ki aynada karşısında bulunan duvardaki birçok suret belirir, benzer şekilde nefis de kirli alâkalardan ve bulanıklıklardan arındığında bilinmeyen hakikate ulaşmak için onda birçok suret görünür hale gelmektedir. Kâtip Çelebi, müstefâd akıl derecesinde ortaya çıkan bu nefsin feyz alma durumunun, bilinmeyene ulaştırmaları için düzenlenmiş ilkelere uygun düşen bilimler olduğunu dile getirmektedir.³⁴

İslâm entelektüel geleneğinde mârifetullah hakkında ileri sürülen görüşleri genel bir tasnifle sunan Kâtip Çelebi'nin insanın müstefâd akıl seviyesinde elde ettiği bilimleri İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Mukaddime* adlı eserine atıf yaparak felsefe/hikmet ilimleri şeklinde adlandırdığı görülmektedir. Nitekim İbn Haldûn da insanın akılla elde ettiği ve felsefe/hikmet adı verilen ilimlerin insanlığın ortak bir ürünü olduğunu ifade etmektedir.³⁵ Benzer şekilde Sühreverdî de *Hikmetü'l-İşrâk* adlı eserinin giriş kısmında felsefenin/hikmetin sadece bu zamanda bu millet tarafından üretilmediğini, aksine insanlık var olduğu sürece hemen her zaman diliminde felsefenin/hikmetin ve bu hikmeti delillerle savunan bir hikmet sahibinin (bilge kişi) var olduğunu dile getirmektedir. Bu noktada Sühreverdî, esasında farklı yüzyıllarda farklı filozoflar tarafından farklı dil ile ifade edilen hikmetin ilkeleri

³⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/566. Krş. Şîrvânî, *el-Fevâidü'l-hâkâniyye*, 78^a-78^b.

³⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/566. Krş. İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2015), 2/870.

bakımından aynı olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla tartışma veya ihtilaf sadece lafızlarda, görüş, yorum ve eleştiride kullanılan dil ile üsluptadır.³⁶

İslam düşüncesinde felsefe/hikmet ilimlerinde otorite olarak Meşşâî filozofları referans kabul eden Kâtip Çelebi'nin zikrettiği üzere mârifetullah'a ilişkin önemli bir tartışma da mârifetullah'ın imkânı meselesidir. Nitekim İslam düşünce geleneğinde İbn Sînâ, *el-İlâhiyyât*'ta bir ilim olarak metafiziğin gayesini, *et-Ta'likât*'ta da felsefe/hikmetin konusunu "Allah'ı bilmek"³⁷ (el-ma'rifetü billâhi Te'âla) olarak ifade etmektedir. Meşşâî filozoflar tarafından "Allah'ı bilmek" şeklinde formüle edilen felsefede, "bilinenlerden bilinmeyenlere ulaşma" şeklinde tarif edilen aklî istidlalin³⁸, diğer ifadeyle nazarın Tanrı'nın varlığının ispatı meselesine tatbik edildiğinde O'nun hakikatinin de bilinmesinin mümkün olup olmadığı tartışmalı bir husustur. Problem bir başka şekilde ifade edilecek olursa, insan için Tanrı'yı tam manasıyla bilmek mümkün olup olmayacağı sorgulanabilir. Konuyla ilgili olarak İbn Sînâ, *et-Ta'likât*'ta insanın nazar yöntemiyle birtakım bilgilere ulaştığını, ancak elde edilen bu bilgilerin eşyanın hakikati olduğu manasına gelmediğini ifade etmektedir. Zira filozofa göre eşyanın hakikatine tam anlamıyla vâkıf olmak nefis ve bedenden mürekkep olan insanın aklının kavrayış sınırlarını aşan bir durumdur. Bu sebeple de insan, varlığı zorunlu olan hakkında sadece O'nun zorunlu oluşunu bilebilir. Varlığı zorunlu olanın zorunlu oluşunun bilinmesi ise O'nun hakikatinin bilindiği manasına gelmemektedir. Dolayısıyla İbn Sînâ felsefesi göre insan, her ne kadar Zorunlu Varlık olan Tanrı'nın varlığı hakkında birtakım ispat yöntemleri üretmiş olsa da O'nun hakikatini olduğu gibi bilmesi mümkün görünmemektedir.³⁹ Zira insanın ispat yöntemiyle elde ettiği nazarî bilgi, kendi aklî sınırları dâhilindedir. Bu nedenle insanın aklî gücü sınırlarında elde ettiği bilgi ile Tanrı'nın hakikatinin aynı olduğu sonucuna ulaşmak yanlış olabilir. Nitekim bu durumu Eş'ârî ekolünün önde gelen

³⁶ Sühreverdî, *Hikmetü'l-İşrâk*, çev. Eyüp Bekiryazıcı-Üsmetullah Sami (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 8-10.

³⁷ İbn Sînâ, *Metafizik*, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 1/20; a. mlf., *et-Ta'likât*, nşr. Abdurrahman Bedevî, (Kum: Mektebetü'l-İlmi'l-İslâmî, ts.), 20-21.

³⁸ İbn Sînâ, II. *Analitikler*, 22 vd.; İbn Rüşd, *Faslü'l-makâl*, çev. Bekir Karlığa (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 65; Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 1/386.

³⁹ İlhan Kutluer, *İbn Sînâ Ontolojisinde Zorunlu Varlık* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), 72.

kelam düşünürü Cüveynî (ö. 478/1085) de *el-Burhân* adlı eserinde söylemektedir. Ona göre insan, hâdis bir varlıktır. İnsan hâdis varlık olması sebebiyle sonlu ve sınırlı bir varlıktır ve sonlu olan bir varlığın sonsuzu tam manasıyla idraki mümkün değildir. Dolayısıyla insan, nazarî akıl gücüyle fizik ötesi, yani metafizik âlem hakkında birtakım bilgiler elde edebilir, ancak elde ettiği bu bilgilerin bütünüyle kuşatıcı bir bilgi olduğunu söylemek doğru değildir.⁴⁰

Kâtip Çelebi, mârifetullah'ın imkânı meselesinde Meşşâî düşünürlerin yanı sıra nazar ve istidlâl yöntemini benimseyen kelam bilginlerine de atıf yapar. Ona göre kelamcılar, nakli esas almak suretiyle mârifetullah'ın imkânı meselesine zihin yormuşlardır. Nitekim filozoflar, Tanrı'yı bilmenin imkânını tartışırken, kelam bilginleri, bu bilmenin zorunlu mu yoksa kesbî bilgi mi olduğu hususunda farklı görüşler ortaya koymuşlardır. İslam düşünce geleneğinde kimi bilginler insanın Tanrı'yı bilmesinin fitrî olduğunu söylerken; bazıları da akılla, yani aklî istidlâl (nazar) yöntemiyle Tanrı'yı bilmenin mümkün olduğunu ileri sürmüşlerdir. Nitekim Ebû Hanîfe (ö. 150/767) insanın fitrî olarak Tanrı'yı bildiğini düşünmektedir.⁴¹ Benzer düşüncüyü Şehristânî (ö. 548/1153) de iddia etmektedir. Şehristânî'ye göre Tanrı'yı bilmek fitrîdir. Çünkü Tanrı herhangi bir şeyle delil getirilemeyecek kadar iyi bilinendir. Zira Şehristânî'ye göre insan için âlemin bir Yaraticısının varlığının bilinmesi bedihî bir durumdur.⁴²

Kâtip Çelebi'nin mârifetullah'a ulaşma yöntemi olarak zikrettiği ikinci yolu (keşf ve müşahede) bir yöntem kabul eden tasavvufçu ve işrâkî filozoflar, Mârifetullah'ın imkânı meselesinde dikkat çeken fikirler ortaya koymuşlardır. Örneğin, Gazzâlî (ö.

⁴⁰ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Burhân fi usûl'l-fikh*, nşr. Abdülazîm ed-Dîb (Devha: Câmiatu Katar, 1399/1978), 1/142; Ömer Türker, "Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin er-Râzî", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker-Osman Demir (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 29.

⁴¹ Beyazîzade Ahmed Efendi, *İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri (el-Usûl'l-münîfe li'l-imam Ebû Hanîfe)*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: İFAV Yayınları, 2000), 89-90.

⁴² Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-keâm*, nşr. Alfred Guillaume (London: y.y., 1934), 123-124; a. mlf., *Kitâbu'l-Musâraa (Filozoflarla Mücadele)*, çev. Aygün Akyol-Aytekin Özel (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010), 39.

505/1111), *el-İktisâd fi'l-İtikâd*'da⁴³ mârifetullah'ın akılla, *el-Maksadü'l-esnâ*⁴⁴ ve *Miškâtü'l-envâr*'da⁴⁵ ise müşahede yöntemiyle bilinebileceğini söylemektedir. Bu çerçevede Gazzâlî'nin *el-Maksadü'l-esnâ*'da mârifetullah konusunda biri kâsır (kusurlu), diğeri mesdûd (kapalı) şeklinde zikrettiği iki yol dikkat çekmektedir. O, kâsır yolun insanın kendisinde var olan niteliklerden hareketle Tanrı'nın isim ve sıfatlarını bilmesi; mesdûd (kapalı) yolun ise insanın ilâhlık niteliklerini bütünüyle kazanıncaya kadar bekleyip, neticesinde de ilâh olması durumu olduğunu belirtmektedir. Ancak düşünür, mesdûd yolun insan için kapalı olduğunu ifade etmektedir. Çünkü ilâhlık hakikatine sadece Allah sahiptir. Esasen Gazzâlî'ye göre ikinci yol, tahkiki marifetin tek yoludur, fakat bu mertebede Allah'tan başkasının varlığı imkânsızdır. Dolayısıyla Gazzâlî'nin düşüncesinden Tanrı'yı hakikati üzere O'ndan başkasının bilmesinin imkânsız olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu durum, nübüvvet makamının peygamberden başkasının bilmesinin veya anlamasının mümkün olmamasına benzemektedir. Bu noktada Gazzâlî, ârif kişilerin Tanrı'yı tanımalarının, hakikatte O'nu mutlak manada tanıma acziyetini bilmeleri anlamında olduğunu düşünmektedir. Zira ilâhlık niteliklerini tam manasıyla idrak etme, hakiki marifetle O'nu bilmenin imkânsız oluşunu bilme anlamına gelmektedir. Başka bir ifadeyle, Tanrı'nın hakiki olarak bilinmeyeceğini bilmek de hakikati idrak etmek manasındadır.⁴⁶

İslâm tasavvufunun önde gelen ismi İbn Arabî'ye (ö. 638/1240) göre de mârifetullah fitrîdir. O, düşüncesini Fahreddîn er-Râzî'ye yazdığı mektubunda "Allah'ı bilmek, O'nun varlığını bilmekten başkadır." şeklindeki sözleriyle dile getirir. İbn Arabî, insan aklının Tanrı'yı var olması ile zat ve sıfatları açısından bilebileceği düşüncesindedir. Bu bağlamda o, insanın Tanrı'yı O'nun dışındaki varlıklardan hareketle, O'nun ne olmadığı (selb), yani selbi sıfatları yoluyla bilebileceğini belirtmektedir. Zira İbn Arabî'ye göre Tanrı, insanın aklının nazar ve tefekkür yoluyla bilmesinden çok daha yücedir. Dolayısıyla İbn Arabî, insanın

⁴³ Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol (el-İktisâd fi'l-İtikâd)*, çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 21.

⁴⁴ Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi Esmâillâhi'l-hüsnâ*, thk. Fadlou A. Shehadi (Beyrut: y.y., 1971), 42 vd.

⁴⁵ Gazzâlî, *Miškâtü'l-envâr ve misfâtü'l-esrar*, nşr. Abdülaziz İzzeddin es-Seyrean (Beyrut: Âlemü'l-Kütüp, 1986), 137.

⁴⁶ Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ*, 51-56; a. mlf., *Miškâtü'l-envâr*, 138.

müşahede yoluyla Tanrı'yı bilebileceği görüşünü ortaya koyar.⁴⁷ Esasen onun bu düşünceleri Kâtip Çelebi'nin de zikrettiği üzere öğrencisi Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) tarafından dile getirilmektedir. Konevî'ye göre insan, Hakk'ı sadece varlığı ve bir olması itibarıyla bilme imkânına sahiptir. Zira insan, kendisinde benzer nitelikler bulunan bir varlığı idrak edebilir. Oysa Tanrı, zatı bakımından hiçbir varlığa benzemez. O'nun bir benzeri ve ortağı yoktur. Bu sebeple de insanın Tanrı'yı hakikatiyle bilmesi mümkün değildir.⁴⁸ Esasen burada İbn Arabî ve Konevî'nin insanın sınırlı bir varlık oluşunu ve sınırlı bir varlığın Mutlak olan Varlık'ı bilmesinin imkânsız olmasını vurguladıkları görülmektedir.

Kâtip Çelebi, mârifetullah'ın imkânı meselesinde Taşköprizâde'den (ö. 968/1561) yaptığı birtakım nakillerle, bir ilim olarak metafiziğin konusunun çok yüce hakikatler olduğunu ve bu ilmin hakikatlerinin idrak edilmesi durumunda kişinin büyük başarı elde edebileceğini ifade etmektedir. Fakat Çelebi, metafizik ilminde sınırı aşan kişinin de büyük hüsrana uğramasının kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü ona göre Tanrı, insanın aklına gelen her şey için bir yol olmaktan ve kutsallığının sınırlarının bilinmesinden çok daha yücedir. Bununla birlikte Kâtip Çelebi'nin ifadelerinden bazı insanların metafizik âlemin ve Tanrı'nın bilgisine ulaşabileceği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim düşünür, Tanrı'nın sırlarının ancak birer birer bilinebileceğini vurgular. Fakat aklî gücünü şüpheden uzak tutabilen pek az insan vardır. Tanrı'nın sırlarına vâkıf olabilen insan da ancak ruhunu temizlemiş olandır. Bu noktada Kâtip Çelebi, ruhunu temizleyerek Tanrı'nın sırlarına vâkıf olan, yani zikredilen mertebeye ulaşan kişilerden biri olarak Sühreverdî'den (ö. 587/1191) bahseder. Hatta Çelebi'ye göre Sühreverdî, yaşadığı dönemde hakiki ilmin şeyhi konumundadır.⁴⁹ Burada Kâtip Çelebi'nin

⁴⁷ İbn Arabî'nin Fahreddin er-Râzî'ye gönderdiği mektup neşredilmiştir. Bk. Ebu Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali İbnü'l-Arabi, "Risâle ile'l-İmam er-Râzî" -*Resâilü İbn Arabi* içinde- (Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 184-187. Türkçe çevirisi için bk. Nesim Doru, "İbn-i Arabî'nin Fahreddin Razi'ye Gönderdiği Mektup", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2002), 101-105.

⁴⁸ Sadreddin Konevî, *Yazışmalar (el-Mürâselât)*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), 54; a. mlf., *Fâtiha Suresi Tefsiri (İ'câzü'l-beyân fî te'vîli'l-ümmi'l-Kur'ân)*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 64.

⁴⁹ Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, nşr. Mahmud Abdülkadir el-Arnaut-Sâlih Sadavi Salih-Selahaddin Uygur ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: Ma'hedü'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye,

Sühreverdî'nin ismini zikretmesi rastlantısal bir durum değildir. Zira insan için en yüce mutluluk (es-sa'âdetü'l-kusvâ) ve en yüksek idrak ile Tanrı'yı tanıma, Tanrı'nın fiillerinin mükemmelliğinin ve kusursuzluğunun bilinmesi manasındadır. Başka bir ifadeyle Tanrı'nın yarattığı her şey olabilecek en mükemmel bir şekildedir ve O'ndan ortaya çıkan fiillerde de hiçbir şekilde eksiklik veya kusurun varlığı söz konusu değildir. Kâtip Çelebi, Tanrı'nın fiili olan âlemdeki bu mükemmel var oluşu idrak edenlerin yalnızca İshrâkî filozoflar olduğunu ifade etmektedir. Çünkü Çelebi'ye göre İshrâkî filozoflar, mârifetullah'ı ve eşyanın hakikatini araştırmaya önce nazarî yöntemle, yani akıl ile başlar, ardından da nefsin maddî ilineklerinden tecridi ve arındırılması ile devam ederler. Dolayısıyla İshrâkî filozoflar nazar ve keşf şeklindeki iki yolu birleştirerek hakikate ulaşırlar. Kâtip Çelebi'nin bu yöntemle hakikate ulaşan düşünürlerin önde gelen isminin Sühreverdî, Sühreverdî'den sonra da Sadreddin Konevî, Kutbeddin Şîrâzî (ö. 710/1311), Molla Fenârî (ö. 834/1431) ve Celâleddîn Devvânî olduğunu dile getirdiği görülmektedir.⁵⁰

Bilim anlayışı da dikkate alındığında mârifetullah meselesinde Kâtip Çelebi'nin Meşşâî ve İshrâkî öğretiyi birleştiren bir yöntem izlediği göze çarpmaktadır. Başka bir ifadeyle Çelebi, hakiki bilgiye ulaşmada tek başına aklî yöntemi yeterli görmemekte ve keşf ve müşahede yöntemini de bir aşama olarak kabul etmektedir. Nitekim onun bilgi anlayışı incelendiğinde, bilginin ilk basamağının nazarî ilimler, yani aklî bilgi olduğu görülmektedir. Ancak ona göre "tasfiye yöntemi" adıyla bilinen ruhsal arınma durumu olmaksızın insanın istediği gayeye, yani hakiki bilgiye ulaşması mümkün değildir. Zira Çelebi, nazarî aklın en üst seviyesi olan müstefâd aklın hakiki bilgiye ulaşmada yetersiz kaldığı düşüncesindedir. Bu noktada İshrâkî öğretiyi benimser bir yaklaşım sergileyen Kâtip Çelebi için Sühreverdî bir öğretici ve üstad konumunda gibidir. Nitekim Sühreverdî'nin nazarî yöntem ile keşf ve müşahede yolunu öğrenip, bu iki yolu birlikte kullanan kişinin hakikate ulaşabileceğini dile getirdiği görülmektedir. Hatta bu mertebeye ulaşan kişiyi "ideal bilge" şeklinde nitelendirmektedir. Ayrıca filozof, *Hikmetü'l-İşrak* adlı eserini hem nazar (bahs) hem

2010), 2/422. Kâtip Çelebi'nin burada vurguladığı üzere, bazı insanların kendi aklî sınırlarını aşıp Tanrı'ya ulaşabileceğini ve böylece O'nu bilebileceğini Fahreddin Râzî de dile getirmektedir. Fahreddin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-Âliyye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, 1/55-56.

⁵⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/174. Krş. Taşköprizâde, *Mevzû'ati'l-ulûm*, 1/313-314.

de müşahede (teellüh) yolunu bilen kişiler için telif ettiğini, bu sebeple de keşf ve müşahede yöntemini bilmeden ismi mezkûr kitabının anlaşılamayacağını söylemektedir.⁵¹

Kâtip Çelebi'nin mârifetullah meselesine ilişkin görüşlerinin temelinde bilimsel bilgiye olan yaklaşımının yer aldığı anlaşılmaktadır. Zira düşünür, *el-ilhâmü'l-mukaddes mine'l-feyzi'l-akdes* adlı eserinin mukaddimesinde dile getirdiği gibi, her ne kadar nazarî ilimleri hakikatin bilgisine ulaşma ve mârifetullah konusunda zorunlu görse de insanın gayesine ulaşmasında bu ilimlerin tek başına yetersiz kalacağı düşüncesindedir. Nitekim Çelebi, mezkûr eserinde Tanrı'yı ve O'nun sanatı olan âlemi bilmek ve anlamak için hey'et ve teşrîh ilimleri gibi, bazı ilimlerin bilinmesini zorunlu görmektedir.⁵² Yine düşünür, insanların din ve dünya işlerinin düzenlenmesini kapsayan siyaset felsefesinin daha iyi anlaşılmasının, ilâhî hikmetin anlaşılmasına bağlı olduğu görüşündedir. Başka bir ifadeyle, insanların tabiatı itibarıyla kendi cinsleriyle birlikte yaşamak zorunluluğu bulunmaktadır. İnsanların bu şekilde birlikte yaşama zorunluluğu, hem insanlara birbirine karşı sorumlu olmayı hem de karşılıklı yardımlaşmayı gerekli kılmaktadır. Çünkü her bir insanın ihtiyaç duyduğu her bir şeyi kendinin halletmesi pek mümkün görünmemektedir. Bu sebeple de ilâhî inayetin/hikmetin bir yansıması olarak toplumu oluşturan bireylerin her biri farklı gayelere yönelmektedir. Diğer ifadeyle toplumun her bireyi farklı bir iş ve sanat ile meşgul olmakta ve böylece insanlar arasında doğal bir iş bölümü ve sevgiye dayalı bir yardımlaşma meydana gelmektedir. Dolayısıyla insanlar arasında ortaya çıkabilecek olası bazı problemlerin çözümünde yetersiz kalan akla ilâhî hikmet yardım etmektedir.⁵³ *Mîzânü'l-hak fi ihtiyâri'l-ehak* adlı eserinin mukaddimesinde akıl ve nakil arasındaki uyuma ve burhan yönteminin önemine dikkat çeken Kâtip Çelebi, şer'î/dinî ve felsefî ilimlerin araştırma alanlarının birbiriyle örtüştüğünü belirtmekte ve dinî ilimlerin felsefî ilimler olmadan anlaşılamayacağına işaret etmektedir.⁵⁴ Dolayısıyla Kâtip Çelebi, ilimlerin

⁵¹ Sühreverdî, *Hikmetü'l-işrâk*, 14; Kutbeddin Şirâzî, *Şerhu Hikmeti'l-işrâk*, nşr. Abdullah Nûrânî (Tahran: Müesses-e-i Motaleat-ı İslâmî Danişgah-ı McGill Şube-i Tahran, 2002), 24-26.

⁵² Kâtip Çelebi, "el-ilhâmü'l-mukaddes mine'l-feyzi'l-akdes", 151.

⁵³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/31.

⁵⁴ Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ehakk*, 147-149.

amaç bakımından birbiriyle uyumuna dikkat çekmekte ve bu ilimler içinde yüce Yaratacıcı'nın zatı, sıfatları, fiilleri hakkında bilgi veren, insanı en yüce mutluluğa (es-sa'âdetü'l-kusvâ) ulaştırın ilmin de metafizik olduğu düşüncesindedir.

Sonuç

Kâtip Çelebi'nin başta *Keşfü'z-zunûn* olmak üzere farklı eserlerinde ortaya koyduğu ilim anlayışı, bir taraftan İslâm entelektüel geleneğinin ilmî zenginliğini diğeri yandan da söz konusu bu geleneğe dair düşünürün ilmî vukufiyetini göstermektedir. Eserlerinden İshrâkî öğretiyi benimser bir tavrı anlaşılan Kâtip Çelebi, aklî ve naklî ilimlerde döneminin önde gelen bir düşünürüdür. Nitekim Çelebi, insanın yaratılışında bulunan öğrenme arzusuna işaret etmekte ve insanın tabiatında var olan bu arzu ile metafizik hakikatleri idrak edebileceği düşüncesindedir. Zira Çelebi'nin düşüncesinde insan için hakikati idrak etme, aynı zamanda hakiki mutluluğa ulaşabileceği manasına gelmektedir. Bu bağlamda Kâtip Çelebi, insanın teorik ve pratik birtakım güçlerinin varlığından söz etmektedir. O, insanın sahip olduğu güçlerini yetkinleştirmek suretiyle eşyanın hakikatini öğrenmeye çalıştığını belirtir. Esasen ona göre ilim öğrenmede insanın yegâne amacı vardır. Bu amaç ise mârifetullah, yani Tanrı'yı bilmektir. Diğeri bir deyişle, insanın yetkinleşmede en yüce derecesi ve en büyük mutluluğu Yüce Yaratacıcı'yı bilmesidir.

Kâtip Çelebi'nin mârifetullah'a ulaşmada İslam düşünce geleneğine mensup düşünürlerce ifade edilen iki yöntemden söz ettiği görülmektedir. Bunlardan biri, nazar ve istidlâl, ikincisi de nefis terbiyesi yapanların yolu, yani keşf ve müşahededir. Her iki yöntemi de benimseyen farklı ekollere mensup düşünürler bulunmaktadır. Buna göre; nazar ve istidlâl yöntemini benimseyenler, kelim düşünürleri ve Meşşâî filozoflardır. İkinci yöntem olan nefis terbiyesi yoluyla keşf ve müşahede yöntemini benimseyen düşünürler ise tasavvufçular ve İshrâkî filozoflardır. Düşünür Çelebi ise zikredilen yöntemleri birleştiren bir yol izleyerek, her iki yöntemin birlikte kullanılması durumunda insanın hakikate ulaşabileceği kanaatindedir. Zira ona göre bu yöntemlerin birincisi olmadan ikincisi yetersiz kalacaktır. Bu bağlamda Çelebi'nin insanın hakikate ulaşma imkânı ve

mârifetullah'a ilişkin düşüncelerinde kendisinden önceki birbirinden farklı görüş ve yöntemleri inceleyerek, mukayeseli yorumlar yaptığı görülmektedir.

Eserlerinde ortaya koymuş olduğu yorum ve katkıları incelendiğinde İslâm düşüncesindeki ilmî birikime dair vukufiyeti dikkat çeken Kâtip Çelebi'nin ilim anlayışı ve ilimlerin sınıflamasında *Mecmû'atü'l-Hafid*, *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye* ve *Miftâhu's-sa'âde* gibi metinleri temel referans olarak aldığı göze çarpmaktadır. Sonuç olarak, Kâtip Çelebi'ye göre insan için en yüce mutluluk (es-sa'âdetü'l-kusvâ), mârifetullah, başka bir ifadeyle, Tanrı'yı tanımaktır. Tanrı'yı tanımak, O'nun her şeyi en mükemmel bir şekilde yarattığını ve O'ndan ortaya çıkan fiillerde hiçbir şekilde eksiklik veya kusur olamayacağını bilmektir.

Kaynakça | References

- Alpyağıl, Recep. *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar I*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Aristoteles. *Metafizik*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1996.
- Beyazîzade, Ahmed Efendi. *İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri (el-Usûlü'l-münîfe li'l-imam Ebû Hanîfe)*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: İFAV Yayınları, 2000.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*. nşr. Abdülazîm ed-Dîb. 2 Cilt. Devha: Câmiatu Katar, 1399/1978.
- Devvânî, Celâleddîn. *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme -Seb'u Resâil içinde-*. nşr. Ahmed Tevîserkânî. 69-113. Tahran: Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub, 2002.
- Devvânî, Celâleddîn. *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-cedîde -Seb'u Resâil içinde-*. nşr. Ahmed Tevîserkânî. 117-170. Tahran: Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub, 2002.
- Doru, Nesim. "İbn-i Arabî'nin Fahreddin Razi'ye Gönderdiği Mektup". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2002), 99-105.
- Erdebîlî, Hüseyin. *Şerh-i Risâle Cedid fî İsbâti'l-vâcib*. Kütahya: Vahit Paşa, 261.
- Fârâbî. *et-Ta'likât*. nşr. Cafer Al-i Yasin. Beyrut: Dârü'l-Menâhil, 1988.
- Gazzâlî. *el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi Esmâillâhi'l-hüsnâ*. thk. Fadlou A. Shehadi. Beyrut: y.y., 1971.
- Gazzâlî. *İtikadda Orta Yol (el-İktisâd fi'l-'itikâd)*. çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Gazzâlî. *Mişkâtü'l-envâr ve misfâtü'l-esrar*. nşr. Abdülaziz İzzeddin es-Seyrevan. Beyrut: Âlemü'l-Kütüp, 1986.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.
- İbn Rüşd. *Faslü'l-makâl*. çev. Bekir Karlığa. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- İbn Sînâ. *et-Ta'likât*. nşr. Abdurrahman Bedevî. Kum: Mektebetü'l-İ'lami'l-İslâmî, ts.

- İbn Sînâ. *İşaretler ve Tembihler (el-İşârât vet-Tenbîhât)*. çev. Ali Durusoy vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- İbn Sînâ. *Kitâbu'ş-Şifâ: II. Analitikler (Burhan)*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Sînâ. *Kitâbu'ş-Şifâ: Nefs*. çev. Mehmet Zahit Tiryaki. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2021.
- İbn Sînâ. *Risâle fi'l-Hudûd -Tis'u Resâil içinde-*. nşr. Emin Hindiye. Mısır: Matbaatü Hindiye, 1908.
- İbn Sînâ. *Kitâbu'ş-Şifâ: Mantiğa Giriş*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.
- İbn Sînâ. *Metafizik I*. çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- İbn Sînâ. *Metafizik II*. çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- Kâtip Çelebi. “el-İlhâmü'l-mukaddes mine'l-feyzi'l-akdes”. *Kâtip Çelebi (Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler)*, haz. Bedi N. Şehsuvaroğlu. 151-163. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zunûn*. çev. Rüştü Balcı. 4 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Kâtip Çelebi. *Mizânü'l-Hakk fi İhtiyârî'l-Ehakk*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2008.
- Kâtip Çelebi. *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. nşr. Mahmud Abdülkadir el-Arnaut-Sâlih Sadavi Salih-Selahaddin Uygur. ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. 6 Cilt. İstanbul: Ma'hedü'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye, 2010.
- Kutbeddin Şirâzî. *Şerhu Hikmeti'l-İşrâk*. nşr. Abdullah Nûrânî. Tahran: Müessesesi-i Motaleat-ı İslâmî Danişgah-ı McGill Şube-i Tahran, 2002.
- Kutluer, İlhan. *İbn Sînâ Ontolojisinde Zorunlu Varlık*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.
- Kutluer, İlhan. *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Fahreddin er-Râzî. *el-Metâlibü'l-Âliyye mine'l-ilmi'l-ilâhi*. nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1987.

- Sadreddin Konevî. *Fâtiha Suresi Tefsiri (İ'câzü'l-beyân fi te'vîli'l-ümmi'l-Kur'ân)*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Sadreddin Konevî. *Yazışmalar (el-Mürâselât)*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.
- Sadreddinzâde Şirvânî. *el-Fevâidü'l-hâkâniyye*. İstanbul: Süleymaniye, Nuruosmaniye, 4132.
- Sühreverdî. *Hikmetü'l-İşrâk*. çev. Eyüp Bekiryazıcı-Üsmetullah Sami. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Şehristânî. *Kitâbu'l-Musâraa (Filozoflarla Mücadele)*. çev. Aygün Akyol-Aytekin Özel. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010.
- Şehristânî. *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-kelâm*. nşr. Alfred Guillaume. London: y.y., 1934.
- Şenel, Cahid. "İbnü'l-Ekfânî'nin İrşâdü'l-kâsîd'da İlimler Sınıflaması". *İlimleri Sınıflamak İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*. ed. Mustakim Arıcı. 199-238. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Taşköprizâde. *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'ati'l-ulûm*. nşr. K. Kâmil Bekrî-A. Ebunnûr. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Hadise, 1968.
- Toksöz, Hatice. "Osmanlı İlim Geleneğinde İsbât-ı Vâcib Risaleleri". *Osmanlı'da İlm-i Kelam*. ed. Osman Demir vd. 141-180. İstanbul: İSAR Yayınları, , 2022.
- Topaloğlu, Bekir. *İslâm Kelâmcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.
- Turgut, Ali Kürşat. *İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi Geleneği*. İstanbul: Endülüüs Yayınları, 2022.
- Türker, Ömer. "Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin er-Râzî". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker-Osman Demir. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Yurtoğlu, Bilal. "XVII. Yüzyılda Bir İşrâkî: Kâtip Çelebi'nin Bilim Anlayışı". *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtip Çelebi*. ed. Bekir Karlığa-Mustafa Kaçar. 263-273. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.
- Yurtoğlu, Bilal. *Kâtip Çelebi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2009.